

MÁRIA MATIOVÁ*

Kognitívna analýza konceptov emócií ako interpretačných konštruktov slovenského jazykovo-kultúrneho spoločenstva

MATIOVÁ, M.: Cognitive Analysis of Emotional Concepts as Interpretive Constructs of Slovak Linguistic-cultural Community. *Slavica Slovaca*, 53, 2017, No. 3-4, pp. 117-131 (Bratislava).

The part of elementary postulates of cognitive linguistics is the premise that metaphor is not only linguistic but also primary mental and culturally determined phenomenon that allows us to think and communicate about abstract entities as sensually perceived things or phenomena. Human being, his interpretation of the world is largely contingent on the correlation of physical and subjective experiences. This causes the same metaphors in genetically and typologically different languages. On the other hand, we register conceptual metaphors reflecting intercultural differences that are conditional on specific religious and cultural ideas, historical-ideological development of the given community and its cultural tradition. The aim of the work is cognitive analysis of conceptual metaphors of selected emotional concepts in Slovak language. The research of concept „profiling“ also implies broader cultural aspect.

Conceptual metaphor, Cognitive metaphor, Concept, Emotion, Anthropocentrism, Cultural determination, Slovak language.

1. Zrod a piliere kognitívno-lingvistickej koncepcie jazykového obrazu sveta

Napriek tomu, že koncepcia jazykového obrazu sveta sa v kognitívnom rámci datuje do 80. rokov 20. storočia, akcentovanie relácie jazyka a myslenia sa objavuje už v druhej polovici 18. storočia v prácach nemeckého filozofa J. G. Herdera. Jednou z jeho elementárnych premis bolo presvedčenie, že jazyk predstavuje pokladnicu myšlienok patriacu celému národu. Keďže každý národ do nej v priebehu generácií vkladá svoje vlastné znalosti i skúsenosti, ktoré ho formovali a formujú, spoločenstvá sa v dôsledku toho neodlišujú len jazykom, ale aj spôsobom myslenia. Z uvedeného dôvodu je potrebné skúmať štruktúry jednotlivých jazykov, pretože ich dokonalosť je priamo úmerná dokonalosti mentality daného národa či etnika.¹

Významným predchodcom kognitívnej koncepcie jazykového obrazu sveta bol W. Humboldt. Podľa I. Vaňkovej² vo svojich prácach už v 19. storočí explicitne operoval s označením Sprachliches Weltbild. Tento pojem v daných intenciách predstavuje špecifický pohľad na svet, v ktorom sa odráža kolektívna skúsenosť, duch národa. Diferencie v jazykovom obraze sveta teda neprameňia primárne v gramatike či v hláskoslovnej rovine jazyka, lež sú determinované svetonázorovo.

Predstava kultúrnej podmienenosti jazyka a myslenia predstavuje centrálny teoreticko-metodologický pilier etnolingvistického bádania, ktorého zrod sa spája s F. Boasom, E. Sapirom a B. L. Whorfom. Poslední dvaja z trojice amerických bádateľov pracovali už v prvej polovici 20. storočia

* Mgr. Mária Matiová, PhD., Katedra slovenského jazyka a literatúry FF UKF v Nitre, Štefánikova 67, 949 74 Nitra.

¹ Anusiewicz, Janusz: *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995, s. 23.

² Vaňková, Irena: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005, s. 48.

s termínom „view of world“. V 30. rokoch vznikla ich elementárna téza označovaná ako teória jazykového relativizmu a determinizmu, zdôrazňujúca medzikultúrne diferencie, ktoré spočívajú v diferencovanosti materinského jazyka. Ten má podľa tejto hypotézy markantný vplyv na chápanie okolitého sveta. Koľko jestvuje jazykov, toľko je potom aj rozmanitých svetov, v ktorých žijeme.³

Jazykový obraz sveta ako jeden z bazálnych pojmov kognitívne orientovanej lingvistiky sa začal používať v 80. rokoch 20. storočia vo vedeckých prácach poľských lingvistov pôsobiacich v Lubline na Univerzite Marie Curie-Skłodowskej. R. Grzegorzycykowa uvádza, že tento pojem sa v kognitívno-lingvistickom rámci prvýkrát objavil v roku 1986 v štúdií J. Bartmińskiego a R. Tokarského s názvom *Językowy obraz świata* a spójnoščekstu. Títo poľskí bádatelia vydali okrem množstva zborníkov, ktoré v názve explicitne obsahujú daný pojem, aj etnolingvistický slovník a periodikum *Etnolingwistyka*.⁴

Jazykový obraz sveta však nepredstavuje iba pojem, ale predovšetkým špecifický prístup ku skúmaniu jazyka. K jeho uplatňovaniu dochádza v období tzv. komunikačno-pragmatického obratu, t. j. v období odklonu od formalizujúcich štrukturalistických metód k explikatívnosti a pragmatike. „Jde tu vlastně zejména o studium hluboce uložených kulturně zakotvených a sdílených významů jakožto předpokladů společného kontextu a komunikace, včetně jejich proměn a posunů. Sémantika se tak jeví jako těsně provázaná s pragmatikou.“⁵

Súčasná kognitívno-lingvistická koncepcia jazykového obrazu sveta sa koncentruje na sémantickú dimenziu jazyka, ktorej imanentnou súčasťou je evalvácia a axiologická orientácia hovoriacich. Interpretatívny prístup k výskumu prirodzeného jazyka umožňuje odhaľovať naivný obraz sveta, t. j. skúmať jazyk ako prostriedok akumulujúci skúsenosti mnohých generácií, ktoré sú spojené so životom v danej sociokultúrnej spoločnosti, ale aj individuálne prežívané skúsenosti s fyziológiou a anatómiou vlastného tela.

Jazykový obraz sveta v daných intenciách chápeme ako komplex mnohoúrovňových a zároveň diferencovaných pohľadov na okolitý svet, v ktorých sa odráža mentalita používateľov jazyka. J. Bartmiński ho charakterizuje ako interpretáciu skutočnosti uloženú v jazyku, a to v gramatike, v lexikóne, vo frazémach a parémiách, alebo sú to súdy o svete, ktoré sú v textoch implikované.⁶ R. Grzegorzycykowa ho definuje ako špecifický spôsob percepcie a konceptualizácie sveta, t. j. jeho chápania imanentného v derivačných zákonitostiach jazyka, vo frazeolexikóne, v synonymických radoch, v konotáciách i stereotypoch spojených s pomenovávanými objektmi, ktoré svedčia o svojbytnej kategorizácii sveta.⁷

1.1. Antropocentrická a kultúrna determinovanosť jazykového obrazu sveta

Jednotlivé jazykové obrazy sveta implikujú isté zhody (primárne v hĺbkovej štruktúre), ale aj diferencie. Identifikáciou tzv. univerzálnych pojmov, elementárnych sémantických jednotiek, z ktorých sa v ľudskej myslí skladá všetko zložitejšie, sa zaoberala A. Wierzbicka.⁸ V priebehu longitudinálneho skúmania desiatok jazykov rôznych kultúr vymedzila niekoľko univerzálnych jednotiek predstavujúcich bázu komplikovanejších pojmov, predpokladajúc, že jestvuje relácia medzi týmito „atómami významov“ (lexémy tvoriace jadro slovnej zásoby, napríklad *ľudia*, *ty*,

³ Černý, Jiří: *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia, 1996, s. 403.

⁴ Grzegorzycykowa, Renata: *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2001, s. 162.

⁵ Vaňková, Irena: *Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa*. In: *Slovo a slovesnost*, 1999, roč. 60, č. 4, s. 284.

⁶ Bartmiński, Jerzy: *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1990, s. 110.

⁷ Grzegorzycykowa, Renata: *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, op. cit., s. 162.

⁸ Wierzbicka, Anna: *Język, umysł, kultura*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1999, s. 9-13.

ja, niekto, dobrý, zlý, hovoriť, byť atď.) a prvými pojmami, ktoré si osvojujú v priebehu ontogenetického vývoja detí.

Univerzálie i špecifiká jazykového obrazu sveta jasne svedčia o spôsobe, akým človek myšlienkovito „uchopuje“ svet a vo svojej mysli ho zároveň kreuje. Odhaľuje: „... ako sa človek zmocňuje okolitého sveta, ako sa v ňom orientuje a aké základné princípy orientácie v realite prenáša do mentálnych priestorov, aby o nich mohol premýšľať, rozprávať a v konečnom dôsledku ich pretvárať na svoj obraz v zmysle ním vytvorenej predstavy.“⁹

Lingvistika sa v daných intenciách zaoberá otázkou, aké svedectvo nám môže jazyk podať o spôsobe nášho bytia, porozumenia svetu, o báze našej mysle i o špecifikách predstavujúcich imanentnú súčasť daného kultúrneho spoločenstva (v komparácii s inými kultúrami). Napriek tomu, že výskum tejto problematiky si vyžaduje interdisciplinárny prienik do psychológie, filozofie, sociológie kulturoológie a iných vied o človeku, bázou uvažovania o daných otázkach je jazyk. Práve v ňom, v sémantike slov, frazém, v gramatických kategóriách atď. sa zrkadlí spôsob, akým jazykové spoločenstvo svet štruktúruje, evalvuje, prežíva, t. j. obraz sveta, do ktorého prostredníctvom materinského jazyka „prenikajú“ a zároveň ho kreujú jednotliví členovia danej spoločnosti.

Reprezentácia sveta, ktorá je uložená v jazyku, predstavuje zložitú, mnohovrstvovú štruktúru. Jej bázou je prirodzený jazyk implikujúci elementárnu skúsenosť človeka so svetom. Podľa J. Patočku človek od narodenia postupne vracia do už existujúcej štruktúry, neprijíma chaos, ale svet, ktorý je však dielom generácií pred nami.¹⁰ Túto bázu však človek aktívne rozvíja a formuje prostredníctvom myslenia i konania, čím konštituuje aj svet teoretický, ako aj ďalšie najrozmanitejšie svety.¹¹

Skúmanie sémantických štruktúr jazyka v tomto smere predstavuje jedinečný prameň poznania človeka. To, čo je uchopiteľné a textualizované totiž odzrkadľuje javy a entity skryté, senzorycky neuchopiteľné. Poukazuje na zákonitosti ľudskej mysle, na prežívanie a skúsenosti podmienené antropocentrizmom i kultúrnymi determinantmi. Konceptcia jazykového obrazu sveta v kognitívnej lingvistike akcentuje pragmatický aspekt, predovšetkým kultúrne podmienené konotácie odrážajúce pozíciu entity v danom jazykovom obraze sveta. Cieľom výskumu sémantiky slov, ktorá bola štrukturalistami prehliadaná, je podľa I. Vaňkovej¹² rekonštrukcia „mikrokozmu“ skrytého vo význame a za významom každej lexikálnej jednotky. „Samozrejme, všetni ľudia majú hlavu, oči, uši a ruce, všetni vedia o nebi nad hlavou a o zemi pod nohami, ale ľudia nepremýšľajú o týchto veciach rovnako. Jazyk neodráža svet bezprostredne, ale predstavuje konceptualizáciu sveta človekom.“¹³ Konceptualizácia teda predstavuje procesy, ktoré prebiehajú v ľudskej mysli na úrovni pojmov. Ich východiskom je kategorizácia, t. j. priradovanie predstáv o entitách či javoch do jednotlivých kategórií odrážajúcich znalosti a skúsenosti daného spoločenstva.

Podľa J. S. Kurbiakovej (2004) smerujú kognitívne mechanizmy v procese kategorizácie k tomu, aby hovoriaci v rozmanitých a diferencovaných atribútoch rôznych objektov skutočnosti hľadali vhodné črty.¹⁴ Tieto mentálne schopnosti nám umožňujú svet vnímať a prežívať holisticky ako celok, v ktorom je skúsenosť štruktúrovaná, kategorizovaná a následne konceptualizovaná v podobe významov ustálených v poznaní človeka. „Kategorizácia tvorí pôdorys nášho

⁹ Kováčová, Zuzana: Jazyk a (po)rozumenie z aspektu kognitívnej lingvistiky. Nitra: UKF, 2015, s. 175.

¹⁰ Patočka, Jan: Tělo, společenství, jazyk, svět. Praha: Oikoyomenh, 1995, s. 130, 163.

¹¹ Vaňková, Irena.: Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa, op. cit., s. 285.

¹² Vaňková, Irena.: Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa, op. cit., s. 285.

¹³ Wierzbicka, Anna: Semantika, kultura i poznání. In: Thesis, 1993, č. 3, s. 188.

¹⁴ Kedron, Katerina: Genderové aspekty ve slovanské frazeologii. Praha: Karolinum, 2014, s. 23.

konceptuálneho systému. Prožívame a uviedomujeme si realitu jako rozdelenou na časti, jež jsou vzhledem ke svým různym vlastnostem provázány do různých celků. Takovou a ne jinou strukturaci reality přijímame primárně z (mateřského) jazyka. Co bylo pro člověka určitého kulturního spoločenství důležité, to bylo vyděleno z kontinua jsoucího, rozlišeno, uchopeno, pochopeno jako exemplář určitého druhu, vkomponováno do obrazu jazyka jako celku a v souladu s tím pojmenováno.¹⁵

Koncepty v daných intencích predstavujú zložité mentálne štruktúry, s ktorými v priebehu myslenia operujeme. Sú to časti naivného obrazu sveta implikujúce predstavy o svete, skúsenosti a znalosti hovoriacich vznikajúce kontinuálnym pôsobením fyzickej a kultúrnej skúsenosti, vplyvom axiologickej orientácie, náboženstva, tradícií, filozofie atď.

Rekonštrukcia jazykového obrazu sveta sa môže opierať o výskum rôznych jazykových rovín. Jednou z najrelevantnejších sfér sú v tomto smere ustálené slovné spojenia. Frazémy nie sú len jazykovými jednotkami, ale predstavujú významnú „zásobáreň“ znalostí a skúseností, v ktorých sa zrkadlia predstavy a vedomosti majúce zásadné postavenie v živote človeka, ako aj celej národnej kultúry. Ide teda o jazykové jednotky, ktoré obsahujú a zároveň uchovávajú kultúrne determinované informácie o konkrétnom jazykovo-kultúrnom spoločenstve i o svete vôbec.

V súvislosti s kultúrnou podmienenosťou a špecifickosťou jednotlivých jazykových obrazov sveta poukázala I. Vaňková na metaforu okuliarov materinského jazyka, ktoré máme neustále na očiach, zväčša bez účasti nášho vedomia. Bilingválny človek majúci možnosť tieto okuliare (jazyky) sriedať, si začína uvedomovať relativnosť štruktúrovania reality. Diferencovanosť svetov sa následne viac či menej líši v závislosti od geografickej, ale najmä kultúrnej vzdialenosti jazykov. To, čo je univerzálne a spája všetkých ľudí bez ohľadu na národ či jazyk, sú oči predstavujúce nevyhnutnú bázu kognitívnych a iných operácií, ktoré sa zrkadlia v každom jazyku. V prípade, že jednotlivé jazykové obrazy sveta komparujeme, zistíme, že diferencie prameniace v rozmanitých sociokultúrnych skúsenostiach daného jazykového spoločenstva sú skôr „na povrchu“, napríklad štruktúracia skúsenosti, jej popis a evalvácia, zatiaľ čo podobnosť sa vzťahuje na hlbšie štruktúry našej interpretácie skutočnosti, napríklad na „vtelesnenie“ ako bázu konceptualizácie sveta.¹⁶

Z uvedeného vyplýva, že mentálne schémy, o ktoré sa ľudstvo pri poznávaní sveta opiera, implikujú množstvo zhôd, avšak štruktúracia pojmov v kognícii hovoriacich diferentnými jazykmi nie je úplne totožná. A práve tieto diferencie v kognitívnom spracovaní skutočnosti výrazne participujú na tvorbe a kreovaní konkrétneho jazykového obrazu sveta.

1.2. Kultúrne podmienené diferencie jazykových obrazov sveta

Variabilitnosť týkajúca sa kultúrnych špecifik odrážajú mnohé metaforické konceptualizácie, predstavujúce imanentnú, prirodzenú súčasť daného jazyka. Špecifické atribúty konkrétneho jazykovo-kultúrneho spoločenstva implikuje napríklad metafora ČAS SÚ PENIAZE, ktorá sa jazykovo realizuje prostredníctvom ďalších štandardizovaných spojení. Veď vieme, že *čas môžeme premárniť, stratiť, ale aj získať. Čas je naozaj drahý, niekedy ho zbytočne míňame, mrháme ním, no na druhej strane ho môžeme do niečoho aj investovať*. O abstraktnej entite v daných intencích naozaj uvažujeme a aj jazykovo stváňujeme ako vzácnu a obmedzenú, senzoricke percipovateľnú entitu, po ktorej je veľký dopyt.

Vyslovili by však paralelné metafory napríklad príslušníci indiánskych či austrálskych domorodých kmeňov, ktoré nemajú bezprostrednú skúsenosť so životom v kapitalistickej spoločnosti,

¹⁵ Vaňková, Irena: Človek a jazykový obraz (přirozeného) světa, op. cit., s. 67.

¹⁶ Vaňková, Irena: Co na srdci, to na jazyku, op. cit., s. 49-50.

kde je čas interpretovaný ako cenný tovar? Podobne ako peniaze, aj čas sa v kognícii členov industriálnej spoločnosti môže *darovať*, *minúť*, *získať* a podobne. Ak sledujeme lexikálnu či gramatickú rovinu jazyka, evidujeme menej zjavné i markantné rozdiely podmienené špecifikami konkrétnej society a kultúry. Napríklad vo sfére zoomorfnej symboliky predstavuje „včela“ v slovenčine stelesnenie usilovnosti (podobne v anglickom jazyku: *as busy as a bee*), zatiaľ čo v perzskom jazyku označuje výrečného človeka.¹⁷

1.2.1. Kultúrna podmienenosť jazykového obrazu sveta implicitná v zoomorfných metaforách

V dôsledku pradávného a nepretržitého kontaktu človeka so zvieratami patria zoopelativa k najstarším metaforám odzrkadľujúcim chápanie sveta. Ich prastarý pôvod dokazujú jaskynné maľby pripisujúce ľuďom zvieracie atribúty.¹⁸ Komparácia zoomorfných metafor v rôznych jazykoch zreteľne odráža paralely i diferencie v jazykovom obraze pomenovaní jednotlivých zvierat. Napríklad v slovenčine a angličtine nachádzame ustálené, štandardizované prirovnania a idiómy identické v oboch jazykoch. Aj v anglickom jazyku môže *byť* niekto *prefíkaný ako liška* (to be crazy like a fox), *pracovať/drieť ako kôň* (to work like a horse), *byť chudobný ako kostolná myš* (as poor like a church mouse), *hádzat' perly sviniam* (cast pearls before swine), *byť tvrdohlavý ako osol* (as obstinate as a donkey) či *byť krotký ako baránok* (as gentle as a lamb).

Na druhej strane sú imanentnou súčasťou komunikačnej kompetencie anglicky hovoriacich mnohé idiómy, ktoré majú úplne diferentnú štruktúru, t. j. v slovenčine nemajú zoomorfný ekvivalent, napríklad *the rat race* (boj o koryto), *a dark horse* (tichá voda), *to ride two horses at the same time/to run with the hare and hunt with the hounds* (sedieť na dvoch stoličkách), *it's raining cats and dogs* (leje ako z krhly), *a horse of another colour/a different kettle of fish* ([to je] iná pieseň), *fine feathers make fine birds* (šaty robia človeka), *to beat the dead horse* (mlátiť prázdnu slamu).

Istú mieru diskrepancie v daných intenciách predstavujú prirovnania implikujúce podobný charakter sémantického transferu, avšak so štruktúrou obsahujúcou diferentný báзовý komponent. Ak je v slovenčine niekto *mokrý ako myš*, respektíve *zmoknutý ako sliepka*, v angličtine je *mokrý ako potkan* (to look like a drowned rat), *somárské uši* v zošite či v knihe sú v anglickom jazyku *psie uši* (dog ears). Na Slovensku *sme zdraví ako rybička* a *šťastní ako blcha*, v angličtine *sme zdraví ako blcha* (as fit as a flea) a *šťastní* napríklad *ako škovránok* (as happy as a lark). Keď *sme* v slovenčine *hladní ako vlk*, v angličtine *by sme zjedli aj koňa* (could eat a horse).

Bazálne diferencie medzi zoomorfnými metaforami a idiómami v slovenčine a angličtine sa týkajú primárne ich formálnej štruktúry, t. j. zameny členov syntagmatickej či vetnej konštrukcie. Ich hĺbková štruktúra, t. j. obraznosť participujúca na kreovaní jazykového obrazu sveta sa však v daných kultúrach vo veľkej miere zhoduje, prípadne diferencuje len v malej miere. Napriek tomu sporadicky evidujeme aj idiómy predstavujúce integrálnu súčasť jazykovej kompetencie a performancie v angličtine, ktoré v slovenčine nemajú ekvivalent v podobe frazeologickej jednotky, napríklad *hold one's horses* (zachovať pokoj), *crywolf* (falošný poplach), *the cat is out of the bag* (prerieknuť sa), *monkey bussines* (nečestne sa správať), *a red herring* (falošná stopa) atď.

Medzikultúrne rozdiely sú explicitnou súčasťou viacerých metafor so zvieracím komponentom, ktoré implikujú fragmenty genderovo determinovaných stereotypov. Pomenovanie „a mo-

¹⁷ Talabinejad, Mahmoud – Dastjerdi, Hamidreza: A Cross-Cultural Study of Animal Metaphors: When Owls Are Not Wise! In: *Metaphor and Symbol*, 2005, roč. 20, č. 2, s. 141.

use/myš“ v angličtine neoznačuje len denotát, t. j. malého hlodavca, ale konotatívne aj peknú ženu. „A dog/pes“ škaredú ženu, „a tiger/tiger“ je pomenovanie násilníka a označenie „a wolf/vlk“ sa vzťahuje na sukničkára. Pri translácii do slovenčiny nadobúda negatívne konotácie aj štandardizované spojenie „hen party“ implikujúce výrazný pejoratívny sémantický odtienok. Dané spojenie teda neoznačuje slepačiu oslavu, ale *dámsku jazdu*. Podobne ustálené spojenie „stag party“, označuje *pánsku*, nie jeleniu oslavu, respektíve *jazdu*.

1.2.2. Kultúrna podmienenosť jazykového obrazu sveta cez prizmu odtieňov farebného spektra

Významnou zdrojovou doménou poukazujúcou na medzikultúrnu variabilitu jazykových obrazov sveta ukrytých v štandardizovaných spojeniach predstavujú pomenovania farieb. Napriek tomu, že senzorická skúsenosť videnia má univerzálny charakter determinovaný fyziologickou schopnosťou zdravého oka rozlišovať svetelné vnemy, označenia pre odtiene farebného spektra sa podľa A. Wierzbickej (1999) neobjavujú v každom jazyku. Jestvujú totiž jazykovo-kultúrne spoločensvá, aj keď ide o sporadický výskyt, ktoré termíny pre označenia farieb ako samostatných aspektov vizuálnej skúsenosti vôbec nevyčleňujú. Napríklad adjektívum implikujúce sémantiku zelenej farby súčasne označuje sviežosť, život flóry, zatiaľ čo označenie červenej slúži na verbalizovanie sucha, vysychňania rastlínstva.¹⁹

Napriek uvedenému pohľadu na pozíciu farieb v jazykovom obraze sveta považujú mnohí antropologickí lingvisti (Vaňková, 2005; Ciprianová, 2013; Flavell, 1992 a i.) koncept farby a farebnosti za univerzálny. Opierajú sa pritom o bazálnu štúdiu vo sfére kognitívno-kultúrneho skúmania terminológie farieb z konca 60. rokov, vydanú Američanmi B. Berlinom a P. Keyom. Predmetom daného výskumu bola zhruba stovka jazykov, a to od jazykov rozvinutých európskych spoločností až po jazyky, ktoré sú súčasťou civilizácie ovplyvnené len minimálne, napríklad africké či indiánske jazyky.

Ako uvádza G. A. Coollier,²⁰ elementárnym cieľom daného bádania bolo vymedzenie inventára farieb v konkrétnych jazykovo-kultúrnych spoločensvách. Jedným z kľúčových záverov výskumu bolo vyčlenenie jedenástich univerzálnych farebných termínov, od ktorých sa následne v závislosti od stupňa priemyselného rozvoja danej kultúry odvodzujú ďalšie kategórie farieb a farebných odtieňov. V dôsledku toho sa počet pomenovaní farieb v jednotlivých jazykoch líši. Neindustriálne spoločensvá s nízkym stupňom kultúrneho rozvoja majú menej farebných pomenovaní, minimálne však dve.

Podľa autorov je integrálnou súčasťou každého jazyka členenie farebného spektra aspoň na bielu farbu (priradujúcu k nej svetlé farby) a čiernu (zahŕňajúcu tmavé farby). Diferencovanie farieb sa však opiera o isté zákonitosti. Ak v menej rozvinutom jazyku jestvujú tri pomenovania farieb, je to okrem achromatických farieb červená. V prípade, že spoločensvá diferencuje štyri farby, pridáva sa zelená alebo žltá, po nich nasleduje modrá a hnedá. V európskych jazykoch sa medzi tzv. základné farby zaraďuje aj fialová, ružová, oranžová a sivá.²¹

Uvedené pravidlo o priamej úmernosti kultúrneho rozvoja konkrétnej spoločnosti a počtom termínov farieb však nie je relevantné len v synchronnom bádani, ale aj v diachrónnom, t. j. vývojom zmysle. Z aspektu jazykového obrazu sveta vystupujú do popredia konotatívne významy implikujúce kultúrne podmienené znalosti a predstavy skutočnosti, ako aj odtlačok antro-

¹⁸ Kövecses, Zoltán: *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, s. 25.

¹⁹ Vaňková, Irena: *Co na srdci, to na jazyku*, op. cit., s. 43.

²⁰ Collier, George.: *Basic Colour Terms: Their Universality and Evolution*. In: *Language*, 1973, roč. 49, č. 1, s. 245-248.

²¹ Collier, George.: *Basic Colour Terms: Their Universality and Evolution*, op. cit., s. 245-248.

centrickosti. Mnohokrát si neuvedomujeme, že integrálnou súčasťou pomenovaní jednotlivých odtieňov farebného spektra sú významné informácie, v ktorých sa odráža interpretácia okolitého sveta. Modrá obloha signalizuje pekné, slnečné počasie, naopak sivá je znakom blížiaceho sa dažďa či búrky. Pojmy farieb sú súčasne bázou mentálneho „uchopenia“ a následne aj verbalizovania rozmanitých abstraktných konceptov vrátane emócií, t. j. indikujú istú kvalitu prežívania. Prostredníctvom nich dokážeme slovné vyjadriť svoje vnútorné stavy či city a ich intenzitu. Vieme, čo znamená, keď je niekto *žltý od žiarlivosti*, *zelený od závidi*, *bledý od strachu*.

Pomenovania farieb (chromatických i achromatických) sú v slovenskom frazeologickom fonde bazálnym komponentom množstva idiémov ukrývajúcich naše jazykové a kultúrne dedičstvo, napríklad *mať niečo čierne na bielom*; *ani biely, ani čierny*; *vidieť niečo bledo/ružovo/cez ružové okuliare*; *čierna ovca*; *biela vrana*; *biely kôň*; *čierny pasažier*; *sivá eminencia*; *modrá krv*; *trafiť do čierneho*; *piť až sa hory zelenajú*, či prirovnania *byť červený ako paprika/ruža/cvikla/moriak*; *žltý ako citrón/vosk* atď.²² Jazykovo-kultúrna determinácia pomenovaní farieb sa najmarkantnejšie prejavuje v procese translácie. Pri komparácii slovenského a anglického jazyka, dvoch typologicky aj geneticky diferentných jazykov evidujeme ustálené spojenia uniformované v oboch jazykoch. Tak ako v slovenčine, aj v angličtine môžeme byť *bieli od strachu* (to be white with fury), *zelení od závidi* (to be green with envy)²³. Popri nich však vystupujú do popredia početné symbolické významy nesúce kultúrne podmienené konotatívne významy. Podľa E. Ciprianovej zahŕňa výrazne bohatšie konotatívne pole aj pomenovanie modrej farby v anglickom jazyku. Jej obraz v angličtine v dôsledku toho implikuje štandardizované spojenia, ktoré v slovenčine nemajú doslovný lexikálny ekvivalent.²⁴

Na Slovensku môžeme *hovoríť do omrzenia*, zatiaľ čo v angličtine je bázou frazémy s ekvivalentnou intenzitnou konotatívnou sémantikou fyziologická, a teda aj senzorická skúsenosť s nezdravým, abnormálnym zafarbením pokožky domodra (till you are blue in face). Adjektívum modrý predstavuje v anglickom jazyku kľúčový komponent množstva ustálených spojení participujúcich napríklad na formovaní jazykového obrazu smútku (*to feel blue*), strachu (*be in a blue funk*), prekvapenia (*be out of the blue*, *appeared out of the blue*). *A blue film* alebo *joke* neznamená modrý film či žart, ale neslušný, keďže modrá farba je aj farbou frivolnosti. Spojenie *once a bluemoon*, ktoré čerpá zo skúsenosti s blýskaním sa a sledovaním farby mesiaca, má v slovenčine frazeologický ekvivalent *raz za uhorský rok*, vzťahujúci sa na zriedkavo sa vyskytujúcu činnosť.²⁵ Daný idióm je pravdepodobne motivovaný tým, že v Uhorsku sa mohli muži zaviazat' na ročný výkon vojenskej služby. Ten sa však v čase vojnového konfliktu mohol podľa potreby, t. j. trvania vojny predĺžiť aj na niekoľko rokov.²⁶

Na druhej strane predstavujú integrálnu súčasť slovnej zásoby slovenského jazyka ustálené symbolické spojenia nejestvujúce v anglickom jazykovom obraze sveta, napríklad označenie *červená knižnica* pomenujúce romány, ktorých čitateľkami sú primárne ženy (opierajúc sa o rodové stereotypy, ktoré ženám prisudzujú prevahu emocionálnosti v komparácii k mužskej racionálnosti; červená symbolizuje lásku, emócie, city, vášeň). Podobne spojenie *červený diplom* je determinované farbou diplomu študenta s výbornými študijnými výsledkami.

²² Matiová, Mária: Jazykové a mimojazykové prostriedky participujúce na realizácii princípu bulvárnosti (na báze stimulácie závidi percipienta). In: Filologické štúdie 2. Nümbrecht: KIRSCH-Verlag, 2016, s. 64.

²³ Polysémická prepozícia „with“, okrem najfrekvencovanejšej sémantiky s/so implikuje aj význam predložiek pri, z, za, na, po, od, u, cez.

²⁴ Ciprianová, Elena: Metafora ako kognitívny, jazykový a kultúrny fenomén v angličtine. Nitra: UKF, 2013, s. 52.

²⁵ Ciprianová, Elena: Metafora ako kognitívny, jazykový a kultúrny fenomén v angličtine, op. cit., s. 52.

²⁶ Jazyková poradňa SME [online]. [Cit. 2017-09-12]. Dostupné na: <https://jazykovaporadna.sme.sk/q/4536/>.

Zaujímavé sú v tomto smere aj diferentné obrazy farieb v angličtine a iných európskych či ázijských jazykoch. Zatiaľ čo modrá sa u nás spája so spoľahlivosťou, serióznosťou, zodpovednosťou, racionálnosťou, v kresťanstve je to tzv. mariánska farba, asociuje pokoj, čistotu (spolu s bielou) a mier, podľa Al-Adaileha je v perzštine farbou s kontradiktórnymi konotáciami, keďže symbolizuje nepriateľstvo (Al-Adaileh, 2012). *Modrý vtíp* (v angličtine; v slovenčine neslušný) je v španielčine zelený (Flavell, 1992) a ten, kto je v slovenskom a anglickom jazyku *modrý od zimy*, je v perzštine čierny.²⁷

2. Dualizmus v interpretácii somatizmov hlava a srdce v slovenskom jazyku

Pri kreovaní slovenského jazykového obrazu sveta majú významné postavenie somatické frazémy, t. j. frazémy s kľúčovým komponentom označujúcim časť ľudského tela, implikujú pozitívnu i negatívnu modalitu. V mentálnej reprezentácii predstavujú v tomto smere kontradiktórnú polaritu lexémy, ktoré primárne pomenúvajú časti ľudského tela stojace v slovenskom jazykovom obraze sveta v protikladnej pozícii – *hlava* a *srdce*. Vplyvom špecifickej interpretácie sveta a kultúrnej determinácie sa dané somatizmy postupne obohatili o sekundárne metaforické a metonymické významy odrážajúce systém znalostí a skúseností uložený vo frazémach i ďalších štandardizovaných, prípadne aj menej štandardizovaných spojeniach.

2.1. Sémantika lexémy hlava v slovenskom jazyku

Elementárny význam slova *hlava*, uvedený v slovenských lexikografických výkladoch, poukazuje na jej fyziologický charakter a funkciu. V tomto zmysle ide o anatomickú časť tela ľudí a zvierat, v ktorej je uložený mozog: „... časť ľudského al. zvieracieho tela, kde sú oči...“.²⁸ Môžeme hovoriť o *ľudskej, psej, kuracej hlave*, ale aj o *hlave udretej, poranenej, rozbitej, lysej, šedivej atď.* Jej anatomický charakter zdôrazňujú aj spojenia: *bolí ho hlava, hučí mu v hlave, štáť hlavu, o hlavu kratší, kývať hlavou do rytmu.*

Chápanie hlavy ako jedného z ústredných orgánov ľudského tela je implicitné v spojeniach opisujúcich fyziologický stav človeka po nadmernej konzumácii alkoholických nápojov: *má v hlave nejaké to promile, má v hlave, točí sa mu hlava, udrelo mu to do hlavy* či stav únavy: *má ťažkú hlavu, padá/kľucká/klesá mu hlava.*

Telesná, fyziologická povaha lexémy je v úzkej relácii s jej metonymickou konceptualizáciou. V tomto zmysle prenesene zastupuje samotný život človeka, jeho fyzickú existenciu (prípadne metaforicky aj postavenie, slobodu): *stálo ho to hlavu/zaplatil za to hlavou, vypísal odmenu na jeho hlavu, príde o hlavu, žiada jeho hlavu, či hlava padne?*. Spojenia: *ručím za to svojou hlavou, dám na to svoju hlavu* – vyjadrujú absolútnu istotu, aj za cenu znášania akýchkoľvek následkov. Metonymický charakter danej lexémy sa zrkadlí aj v spojeniach, v ktorých zastupuje človeka, bytosť vo všeobecnosti: *spotreba mlieka na hlavu, bude to euro na hlavu, rozdeľuje potraviny podľa počtu hláv, v dedine je asi dvesto hláv*. V slovenskom jazyku evidujeme frekvencovaný výskyt použitia danej lexémy implikujúcej význam „zodpovedná osoba, ktorá je na čele niečoho, je vedúca, dominantná, autoritatívna“: *hlava štátu, mesta, organizácie, domácnosti, cirkvi, regiónu, divadla, politickej strany atď.*

²⁷ Ghafel, Benafsheh – Rasekh, Abbas Eslami: Colour Terms in Persian and English Metaphoric Expressions: Al-Hasnawi's Cognitive Schemes in Focus. In: Cross-Cultural Communication, 2011, roč. 7, č. 3, s. 200-205.

²⁸ Kačala, Ján – Pisárčiková, Mária – Považaj, Matej(reds.): Krátky slovník slovenského jazyka, op. cit., s. 185.

Jazykový obraz hlavy v slovenskom jazyku dotvárajú mnohé lexikalizované metafory, tvoriace imanentnú súčasť slovnej zásoby. Bázou metaforického transferu je princíp podobnosti. Dané pomenovanie v tomto prípade slúži na označenie nových entít, a to na základe formálnej príbuznosti. Príkladom môžu byť nominatívne (denotačné) metafory: *hlava zápalky, klinca, cesnaku, repy, ruže, posteľ, kométy, husieľ*; *šalátová, kapustná hlava*. Uvedené spojenia pomenúvajú vec, ktorej z hľadiska vonkajšej podobnosti prislúchajú rovnaké atribúty ako ľudskej hlave: „... guľatá, zaokrúhlená a pod. vec na vrchole al. konci niečoho, pripomínajúca ľudskú hlavu...“²⁹

Slovník súčasného slovenského jazyka H – L (2011) vyčleňuje aj ďalší sekundárny význam lexémy: „... dôležitá časť stroja, súčiastky, nástroja...“³⁰ Hlava z anatomického aspektu označuje, ako sme už spomenuli, jednu z nevyhnutných častí, orgánov ľudského tela podmieňujúcich fyziologické bytie človeka. Analogicky sa k danej sémantike pričlenil metaforický význam slova. Spojenia: *hlava motora, magnetofónu, videa, valca; tlačová, vrtacia hlava* označujú významnú časť súčiastky či stroja. V slovenskom jazyku lexéma *hlava* pomenúva aj typograficky oddelenú a z obsahového hľadiska samostatnú časť knihy – kapitolu.

Evalvácia skutočnosti z pohľadu bežných používateľov slovenského jazyka je implicitná v spojeniach vyjadrujúcich mieru, kvantitu: *je vyšší o hlavu, voda je po hlavu, od hlavy po päty* (celkom, úplne), *poraziť niekoho na hlavu* (úplne), prípadne *bola tam hlava na hlave*. Slovo *hlava* dotvára slovenský JOS aj prostredníctvom prirovnaní s expresívnym sémantickým odtienkom: *hlava ako merica, hlava ako sito, hlava ako koleno, hlava ako svet, bežať ako bez hlavy, chrániť niečo/niekoho ako oko v hlave, byť ako bez hlavy*.

Z hľadiska slovenského JOS sa dostáva do popredia centrálny význam hlavy indikujúci jej spätosť s myšlienkovými, duševnými procesmi a stavmi. Percepcia tela je vlastná každému človeku. Z uvedeného dôvodu sú jeho časti jednou z najfrekvencovanejších zdrojových oblastí, ktoré sprístupňujú porozumie abstraktnému pojmu. Dominantnými fyzickými doménami sú najmä hlava a srdce, ústredné časti ľudského tela. Zatiaľ čo hlavu metaforicky interpretujeme ako nádobu – miesto, kde sú koncentrované mentálne, psychické danosti: „... sídlo rozumu, pamäti, myslenia, vôle; rozum, myseľ...“³¹, srdce sa v slovenskom (ale aj v európskom) jazykovom a kultúrnom spoločenstve spája s emóciami, s citovým prežívaním.

Opozitná konceptualizácia hlavy ako centra mentálnych procesov a srdca ako sídla emócií je implicitná napríklad v nasledujúcich spojeniach vyexcerpovaných zo SNK (prim-7.0-public-all)³²: *musíš sa riadiť hlavou, nie srdcom; má horúce srdce a chladnú hlavu*. Emocionálnosť, istá naivnosť a sentimentálnosť determinovaná genderovými stereotypmi, sa v slovenskom JOS spája najmä so ženským pokolením: *ženy sa riadia srdcom; u žien je všetko srdce, dokonca aj hlava*. Konceptualizácia daných pojmov odráža transkulturné diferencie, napríklad pre niektoré kultúry v Ázii (čínsky, japonský, kórejský jazyk) je charakteristická koncentrácia rozumu aj emócií výhradne do srdca, ktoré symbolizuje neoddeliteľnú jednotu mysle a prežívania. V Malej Ázii je takýmto centrom pečeň.³³

P. Hartl a H. Hartlová definujú rozum (intellect, reason) ako: „...organizovaný systém vedomostí, provázený schopnosťami s nimi pracovať (osvojením rozumových operácií)...“³⁴ V tomto

²⁹ Jarošová, Alexandra – Buzzásyová, Klára (reds.): Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. Bratislava: Veda, 2011, s. 94.

³⁰ Jarošová, Alexandra – Buzzásyová, Klára (reds.): Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L, op. cit., s. 95.

³¹ Kačala, Ján – Pisárčiková, Mária – Považaj, Matej (reds.): Krátky slovník slovenského jazyka, op. cit., s. 185.

³² Slovenský národný korpus - prim-7.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav E. Štúra SAV 2013. Dostupný v internete: <http://korpus.juls.savba.sk>

³³ Ciprianová, Elena: Metafora ako kognitívny, jazykový a kultúrny fenomén v angličtine, op. cit., s. 55.

³⁴ Hartl, Pavel – Hartlová, Helena: Psychologický slovník. Praha: Portál, 2000, s. 513.

zmysle sa lexéma *rozum* v slovenskom jazyku frekventovane vyskytuje ako synonymum slova inteligencia. *Mať rozum v hlave* znamená byť inteligentný, múdry, vedieť rozumne uvažovať. Keďže sídlom rozumu je mozog uložený v hlave, mnohé metaforické konceptualizácie daného pojmu čerpajú práve z tejto fyzickej zdrojovej domény. V rámci sémantickej subkategórie rozum môžeme diferencovať dve podskupiny, ktoré poukazujú na osobu s dobrými rozumovými schopnosťami, úsudkom (múdrost'): *má niečo v hlave, našiel v hlave mozog* (zmúdre), *má na niečo hlavu, schladil mu hlavu* (priviedol ho k rozumnému konaniu) a spojenia indikujúce nedostatok mentálnych daností (hlúposť): *padla mu tehla na hlavu, padol na hlavu, prepil si hlavu* (ohlúpil pod vplyvom alkoholu), *má v hlave zatiahnutú ručnú brzdu/má pribrzdenú hlavu, uprac si v hlave, v hlave nemá nič, v hlave mu hrká scvrknutý mozog, má v hlave kurací mozog, má v hlave vykradnuté, má v hlave o koliesko menej, bolo by mu treba naliať rozum lievikom do hlavy*. K sémantickému okruhu rozum/inteligencia môžeme pričleniť mnohé somatické frazeologizmy: *Poznáš po vrave, čo je v hlave., Koľko hláv – toľko rozumu., I z malej hlavy súd pravý.*

Rozumnosť sa zväčša vyznačuje rozvážnosťou, t. j. pokojným spôsobom uvažovania, posudzovania situácií, problémov, ktoré hodnotíme ako správne, racionálne. Opísaná sémantika je implicitná v spojeniach: *nestráca hlavu, má hlavu na (svojom) mieste, zachová si chladnú hlavu*. Chlad v danom kontexte indikuje prevahu rozvahy, racionálnosti, naopak spojenie *horúca hlava* konotuje emocionálnosť, neschopnosť rozumne uvažovať. Nerozvážnosť vyjadrujú aj jazykové doklady: *stratil hlavu, vrhá/ženie sa do toho po hlave/bez hlavy*.

Sémantika pojmov rozum, rozvážnosť je v úzkej relácii ku konceptu myslenie. Primárny význam lexémy *myslieť* je: „... rozumom postihovať skutočnosť a rozličné vzťahy v nej, robiť myšlienkové operácie pomocou pojmov a súdov, uvažovať, premýšľať...“³⁵ Jazykový obraz hlavy je v slovenčine dotváraný širokým repertoárom verb, ktoré sú bázou metaforického transferu s cieľovou doménou myslenie, uvažovanie, chápanie: *láme si hlavu nad niečím, rozležalo sa mu to v hlave, nechal si to prejsť hlavou, blysko mu v hlave/hlavou, zrovnal si to v hlave, vrta/máta mu to v hlave, dostal sa do jej hlavy, stále si to púšťa/premieta v hlave, je to z mojej hlavy*. Archiséma: „neprišlo by mu to ani na um, ani by na to nepomyslel“, prislúcha frazeologickej jednotke: *ani do hlavy by mu nevošlo*.

V slovenskom jazyku sa lexéma *hlava* vyskytuje frekventovane v spojeniach s významom pamäti, respektíve zapamätávania a zabúdania niečoho. Pojem pamäť indikuje schopnosť človeka alebo inej bytosti ukladať a uchovávať si štruktúrované informácie v istom časovom horizonte. Je to: „... schopnosť uchovávať a vybavovať si vnemy...“³⁶ Ako sme už naznačili, hlavu v slovenskom jazyku konceptualizujeme ako nádobu, sídlo všetkých mentálnych procesov a schopností vrátane pamäti. Proces zapamätávania interpretujeme ako ukladanie entity – informácie do hlavy (do pamäti). Naopak zabúdanie predstavuje opačný proces, v priebehu ktorého sa substancia z hlavy dostáva von.

Lexéma *hlava* s významom „zapamätávania/pamätania/vybavovania si z pamäti“ je obsiahnutá v štandardizovaných spojeniach: *ide mi to rýchlo/pomaly do hlavy, vílka si to do hlavy* (ale *vílkať niekomu niečo do hlavy* – „vnucovať niekomu nejakú myšlienku, názor, postoj“), *svitlo/rozjasnilo sa mu v hlave* („pochopil niečo/porozumel niečomu“), *udržal si to v hlave, všetpil/uložil si to do hlavy, zostalo/utkvelo mu to v hlave, musí si to natlačiť do hlavy, zarylo sa mu to hlboko do hlavy, zanechalo mu to v hlave hlboké stopy, len tak sa mu to z hlavy nevytratí, doluje v hlave, zahniezdilo sa mu to v hlave, má to vypálené v hlave, má to zapísané v hlave*.

³⁵ Kačala, Ján –Pisárčiková, Mária –Považaj, Matej (reds.): Krátky slovník slovenského jazyka, op. cit., s. 347.

³⁶ Kačala, Ján – Pisárčiková, Mária – Považaj, Matej (reds.): Krátky slovník slovenského jazyka, op. cit., s. 495.

V slovenskom jazyku sa frekventovane vyskytujú výrazy, ktoré zdôrazňujú proces zabúdania, neschopnosti udržať si informáciu v pamäti (v hlave)/vložiť si ju do pamäti (do hlavy): *nejde mu to do hlavy* („nechápe niečo/nerozumie niečomu“), *vyšumelo/vyparilo/vyfúklo/vyprchalo mu to z hlavy*, *dostal/vyhodil si to z hlavy*, *má v hlave sito*, *už sa mu to nezmesí/nevojde do hlavy*, *nelezie mu to do hlavy*. Archisému spojenú s procesom zabúdania implikuje aj frazeologická jednotka: *kto nemá v hlave*, *má v päťach/nohách*.

V slovenskom jazyku evidujeme štandardizované spojenia s lexémou *hlava*, ktoré vyjadrujú úsilie dosiahnuť stanovený cieľ, schopnosť slobodne a vedome sa rozhodovať. Sémantická kategória vôľa (rozhodovanie) je v úzkej relácii k mysleniu, k mentálnym procesom. Vôľu vymedzujeme ako ľudskú schopnosť vykonávať cielenú aktivitu, samoregulovať svoje správanie. Slovo *hlava* s významom vôle, samostatného rozhodovania, je súčasťou jazykových dokladov: *vziať si niečo do hlavy*, *postaviť si hlavu*, *robiť niečo podľa svojej hlavy*, *mať vlastnú hlavu*, *niečo mu vliezlo do hlavy*, *čo mu to vošlo do hlavy?* Opozitné sémantické odtienky, ktoré indikujú nemožnosť, neschopnosť uplatniť svoju vôľu, sú implikované v štandardizovaných spojeniach: *to si vyhodí z hlavy*, *aj keď/čoby sa aj na hlavu postavil*, *aj keď budeš robiť stojky na hlave*.

Podobne ako slovo *srdce*, aj slovo *hlava* je v slovenskom JOS obohatená o sekundárny metaforický význam, v rámci ktorého o nej uvažujeme ako o „zaťaženej“ entite. Ťažoba indikuje starosti, problémy, ktoré trápia človeka: *má zavalenú/zaťaženu hlavu*, *ostalo to na mojej hlave*, *má toho veľa na hlave*, *má toho vyše hlavy/cez hlavu dost*, *robi si z toho (veľkú/ťažkú) hlavu*, prípadne *nevie, kde mu hlava stojí/nevie, kde má hlavu*, *má hlavu ako svet*. Opozitnú sémantiku majú spojenia: *zhodil ťarchu/ťažobu z hlavy*, *nerobi si z toho (veľkú/ťažkú) hlavu*, *hodil to za hlavu*, *z toho ho hlava neboli*.

Spôsob uvažovania človeka, jeho postoj môžeme vo veľkej miere determinovať napríklad prostredníctvom intenzívneho verbálneho pôsobenia. Skúsenosť s naliehavým ovplyvňovaním, ktoré vedie k zmene zmýšľania a správania v želanom smere, je bázou mnohých metaforických spojení dotváraných pestrou paletou verb s expresívnym odtienkom – vytláčať, vbiť, nahustiť, natlačiť atď.: *vytláčať niekomu niečo z hlavy*, *vtláčať/vbiť/nahustiť/natlačiť niekomu niečo do hlavy*, *tlačiť niekomu kaleráby do hlavy*, *vyjesť niekomu rozum z hlavy*, *oblbovať niekomu hlavu*, *vykúriť niekomu niečo z hlavy*, *piliť niekomu hlavu*, prípadne *nasadiť niekomu chrobáka/červíka do hlavy*.

Zo sémantického hľadiska sú zaujímavé štandardizované metaforické vyjadrenia označujúce duševnú poruchu/chorobu, ktorá sa prejavuje odchýlkami od normy v myslení, pociťovaní a správaní. Hlava teda nepredstavuje len sídlo kognitívnych procesov, je centrom akejkoľvek mentálnej aktivity vrátane duševnej. Ak povieme, že niekto *má papiere od hlavy*, *potrebuje špecialistu na hlavu*, v našom jazykovom a kultúrnom spoločenstve to znamená, že daný človek trpí duševnou, psychickou chorobou. Do tejto sémantickej subkategórie môžeme zaradiť aj ďalšie spojenia: *v hlave sa mu posunulo koliesko*, *preplo mu v hlave*, *je na hlavu*, *preskočilo mu v hlave*, *nemá v hlave všetko v poriadku*, *straší mu v hlave*, *potreboval by výplach hlavy*, *je to len v jeho hlave*, *počuje v hlave hlasy*, *je chorý na hlavu*.

Slovo *hlava* sa v slovenskom jazyku spája aj so sebedomím (prípadne s pýchou), ktoré sa v psychologickej literatúre vymedzuje ako stav mysle: „... nepriemerene zvýšení s. spôsobuje časté nepříjemnosti při snáhách prorazit hlavou zeď...“³⁷ Bázou metaforického transferu s cieľovou doménou „sebedomie (pýcha)“ je skúsenosť s orientáciou ľudského tela. Orientácia smerom hore sa spája s pozitívnymi konotáciami (zdravý človek je vzpriamený, naopak pozícia smerom

³⁷ Hartl, Pavel – Hartlová, Helena: Psychologický slovník, op. cit., s. 525.

dole indikuje skleslosť, stav choroby): *hlavu hore, vztýč hlavu, drží/nosí hlavu hore/vysoko/vzpriamene, sláva mu stúpila do hlavy*. Koncepty „pokora, smútok“ sú orientované smerom dole: *zvesil hlavu, sklonil/sklopil hlavu*.

Medzi vymedzenými sémantickými subkategóriami (rozum/intelekt, rozvaha, myslenie, pamäť, vôľa/rozhodovanie, duševná porucha, sebedomnie) nie sú ostré hranice. Všetky zastrešuje nadradená kategória mentálne procesy, t. j. procesy prebiehajúce v mozgu. Fyzická skúsenosť s jeho anatomickým umiestnením v tele (v hlave) je implicitná aj v jazykovom obraze danej lexémy, t. j. v spôsobe, akým o nej uvažujeme a hovoríme.

Hlava sa v slovenskom jazyku interpretuje ako centrum, sídlo akejkolvek mentálnej aktivity. Jej parciálne procesy sa vzájomne podmieňujú. Niektoré spojenia preto nie je možné jednoznačne kategorizovať. Relevantná interpretácia ich sémantiky je úzko viazaná na kontext, v ktorom sa realizujú. Napríklad tvrdenie: *nejde mu to do hlavy* môžeme interpretovať diferencovane. Buď si daný človek niečo nedokáže zapamätať, alebo porozumieť niečomu, pochopiť niečo. Špecifickú interpretáciu skutočnosti uloženú v sémantických štruktúrach lexémy *hlava* odrážajú aj frazeologické jednotky s archiséomou zdôrazňujúcou chudobu, kritickú situáciu: *nemá strechu nad hlavou/nemá, kde hlavu zložiť/skloniť*; nebezpečenstvo, tieseň: *horí mu strecha nad hlavou*; nával nepríjemností, problémov: *všetko sa mu sype na hlavu, položil hlavu na klát*; ľútosť, zúfalstvo: *otlíkať si hlavu o múr*; stabilitu postavenia, autoritu: *nespadne mu koruna z hlavy, prerástol mu cez hlavu, tancuje/skáče mu po hlave*; karhanie, hrešenie niekoho: *umývať niekomu hlavu, chrliť oheň a síru na niekoho hlavu*; vinu: *mať maslo na hlave*; nevedomovanie si skutočnosti: *strkať hlavu do piesku*; zodpovednosť (prípadne ženbu): *strkať hlavu do chomúta*; zbytočné vzdorovanie, plytvanie silami: *hlavou múr neprerazíš*; zmätok, chaos, nejasnosť, obrátenie zmyslu niečoho: *nemá to ani hlavu ani pätu, je to postavené na hlavu, obrátiť niečo dolu hlavou atď.*

2.2. Sémantické štruktúry srdca v slovenskom jazyku

Elementárny lexikografický výklad sémantiky slova *srdce* svedčí, tak ako pri lexéme *hlava*, o jeho anatomicko-fyziologickej povahe a funkcii – je ústredným orgánom ľudského tela. Srdce je: „dutý kužeľovitý sval v hrudi ovládajúci svojimi sťahmi krvný obeh“.³⁸ V uvedenom význame sa slovo *srdce* vyskytuje v týchto spojeniach: *tlkot srdca, srdce bije, srdce sa mu zastavilo, má silné srdce, má zdravé srdce* atď. Jeho činnosť (tlkot) je imanentnou súčasťou metonymickej konceptualizácie daného konceptu ako samotného života človeka: *v hrudi mu bije/tlčie srdce, srdce mu dotĺklo*. Srdce sa v slovenčine zároveň prenesene vníma ako časť tela v oblasti srdca, čoho dôkazom sú spojenia: *chytiť ho za srdce, pritisnúť na srdce* a podobne. Psychosomatické symptómy sprevádzajúce činnosť srdca v zvyčajne indikujú istý emocionálny stav: *z jeho slova ma bolí srdce, od napätia sa mi rozochvelo srdce, počúva ho so zovretým srdcom, je mi úzko pri srdci, srdce mi búšilo až v krku, srdce sa mu od strachu rozbúchalo rýchlejšie, takmer sa jej zastavilo srdce od žiaľu, srdce sa mi ide rozskočiť od radosti*.

Lexéma *srdce* má etymologické korene v indoeurópskom *krd*, z ktorého vzniklo baltoslovenské *šird*, praslovenské *šardьce* a to sa vyvinulo v slovenské *srdce*. Slovo *stred* má podobný tvar – indoeurópske *kerd*, baltoslovenské *šerd* a slovenské *stred*. Slovo *stred* má vkladajúcu spoluhlásku ‚t‘, preto sa na prvý pohľad javí vzhľadom na slovo *srdce* odlišné, avšak, majú rovnaký etymologický pôvod.³⁹ Etymológia slova indikuje frekventovaný výskyt lexémy *srdce* s významom *stred*,

³⁸ Kačala, Ján – Pisarčíková, Mária – Považaj, Matej (reds.): Krátky slovník slovenského jazyka, op. cit., s. 698.

³⁹ Pukanec, Martin: Od indoeurópciny k praslovenčine. Brno: Tribun, 2010, s. 122.

centrum: *srdce Slovenska, srdce Európy, srdce hôr, srdce mesta*, prípadne najvýznamnejšia časť niečoho alebo najdôležitejšia osoba v istom kolektíve: *mama je srdcom našej rodiny*. Jazykový obraz srdca v slovenčine dotvárajú aj mnohé ďalšie lexikalizované metafory pomenúvajúce entity, ktoré pripomínajú srdce svojím tvarom: *srdce kapusty, srdce zvončeka, medovníkové srdce*.

V slovenskom, ale aj v celom európskom jazykovom a kultúrnom spoločenstve uvažujeme o srdci ako o centre špecificky ľudskej schopnosti cítiť, prežívať emócie, milovať, túžiť, ale aj nenávidieť, pociťovať hnev a iné emócie negatívneho charakteru. Lexéma *srdce* sa zvyčajne chápe ako stred, centrum človeka, jeho prežívania. Srdce interpretujeme ako niečo vnútorné, pravdivé, úprimné, ako podstatu ľudskej bytosti. Naše konanie, reč, vonkajšie prejavy správania môžu byť v súlade s tým, čo máme v srdci: *čo na srdci, to na jazyku; hovorí to zo/od srdca; čo v srdci vríe, v ústach kypí; čo sa v srdci vraví, zjaví sa vo tvári*. Zhoda vnútorného prežívania, pociťovania a konania indikuje úprimnosť, priamosť, otvorenosť. Naopak neúprimnosť, faloš, negatívneho konotácie vyvoláva kontrast srdca a úst/reči: *má v ústach med a v srdci jed; ústa sa jej smejú, ale od srdca slzy sa jej lejú; nehovorí od srdca*.

Srdce sa v danom význame v slovenskom jazyku vyskytuje nielen v relácii k ústam, k jazyku, k reči, ale aj k očiam, ktoré chápeme ako otvor, okno do vnútorného sveta človeka, do duše, do srdca. P. Tvrдый uvádza frazému: „*Oko do srdca okno*“.⁴⁰ Pojem srdce v danom kontexte konceptualizujeme ako miestnosť, dom, v ktorom sídlia skutočné emócie človeka. Zároveň to, čo nie je prístupné očiam, nedostane sa ani k srdcu: *čo oči nevidia, srdce nebolí*.

Srdce symbolizuje lásku rozmanitého charakteru – kresťanskú, materinskú, súrodeneckú, priateľskú, mileneckú atď. Ak sledujeme výskyt lexémy v slovenskom jazyku, môžeme diferencovať spojenia indikujúce partnerskú lásku, ktorej imanentnou súčasťou je intimita, vášeň, túžba: *srdce jej za ním piští, srdce jej horí od lásky, má horúce srdce, rozpaľuje jej srdce, darovala mu svoje srdce, je to srdcová záležitosť/záležitosť srdca, stratila srdce, zlomil jej srdce, do srdca jej vrazil nôž*. Slovo srdce je implikované aj v spojeniach zdôrazňujúcich náklonnosť, lásku vo všeobecnosti, napríklad k Bohu, k rodičom, súrodencom, priateľom, zvieratám a podobne. V tomto zmysle označuje aj úprimnosť, dobrosrdečnosť, súcit, záujem, ľudskosť a ďalšie vlastnosti späté s pozitívnym citovým vzťahom k iným: *srdce by na dlaň vyložil, prirástol mi k srdcu, má srdce na pravom mieste, pomáha mu zo srdca, má dobré/ láskavé/ čisté/ mäkké/ zlaté/ otvorené/ široké srdce, má srdce otvorené dokorán, do práce vložil svoje srdce*, prípadne spojenia s opozitnou sémantikou: *nemá k nemu srdce, odpadol mi od srdca, má prázdne srdce, má srdce plné nenávisťi, nemá srdce/ je bez srdca, má tvrdé/ zatvrdnuté/ kamenné/ studené/ ľadové srdce, má vlčie srdce*.

V slovenskom jazykovom obraze sveta uvažujeme o srdci aj v súvislosti so smelosťou, odvahou: *má ľavie srdce, má statočné/odvážne/mužské srdce* či strachom: *stislo mu srdce, strach mu zvierá srdce, srdce mu spadlo zo sáru do nohavíc, srdce má v sáre, má srdce v nohaviciach, má zajačie/babské srdce*. Lexémy *srdatosť* (smelosť) a *srdce* nie sú len v sémantickej relácii, majú aj rovnaký etymologický základ v praslovanskom slove *sbrd*.⁴¹

V neposlednom rade sa srdce v slovenskom JOS spája aj so zodpovednosťou, svedomitosťou, starosťami, ktoré zaťažujú srdce, trápia človeka: *uľahčím srdcu, keď sa vyžalujem; je mi ťažko pri srdci/od srdca; mám na srdci kameň, leží mu to na srdci, spadol mu kameň zo srdca*. V mnohých prípadoch konceptualizujeme srdce ako vnútorný hlas, hlas nášho svedomia, ktorý usmerňuje naše konanie: *počívam svoje srdce, srdce mi to hovorí/šepká, ide za hlasom svojho*

⁴⁰ Tvrдый, Peter: Slovenský frazeologický slovník. Trnava: Spolok sv. Vojtecha, 1931, s. 490.

⁴¹ Vaňková, Irena: Co na srdci, to na jazyku, op. cit., s. 252.

srdca. Špecifická interpretácia sveta je implikovaná aj v ďalších štandardizovaných obrazných výrokoch: *brať niečo vážne/pochopiť vážnosť niečoho: vziať/zobrať si niečo k srdcu*, *hnev/zazlievanie: má na neho ťažké srdce*, *hojnosť: má, čo srdce ráči*, *spokojnosť: má srdce na mieste*, *zdôverovanie sa/žalovanie: vylieva si pred ním/mu svoje srdce, niečo tajné/skryté: v kútiku/v hĺbke srdca*, *hravosť/čistota/bezstarosť: má detské srdce*, *tehotenstvo: nosí dieťa pod srdcom atď.* Frekventované sú aj metonymické oslovenia, vokatívny: *srdiečko, srdce moje, srdienko*.

Zhrnutie

Percepcia tela je vlastná každému človeku. Jeho časti preto patria k najfrekventovanejším zdrojovým oblastiam, ktoré sprístupňujú porozumie abstraktnému pojmu. Metaforické konceptualizácie čerpajúce z bazálnych, univerzálnych ľudských skúseností s telom sú neoddeliteľnou súčasťou rozmanitých jazykov. To, aké sekundárne významy jednotlivým častiam tela pripisujeme, odhaľuje isté transkulturné podobnosti i diferencie.

Dominantnými a najproduktívnejšími fyzickými zdrojovými doménami sú najmä hlava a srdce, ústredné časti ľudského tela. Ich fyziologická dôležitosť sa odráža aj v prenesených významoch daných lexém. Oba metonymicky zastupujú život, fyzickú existenciu človeka: *príde o hlavu, srdce mu bije*, prípadne niekoho/niečo významné: *hlava štátu, hlava motora*, dôležité centrum, stred niečo: *srdce Slovenska, je srdcom našej rodiny*.

Interpretácie zdôrazňujúce problémy, starosti, trápenie evidujeme napríklad pri štandardizovaných výrokoch: *robí si z toho ťažkú hlavu, leží mu to na srdci*. V oboch prípadoch však vystupuje do popredia odlišný aspekt – rozumový (hlava) alebo citový (srdce). Podobné sémantické diferencie sú imanentnou súčasťou metonymických oslovení: *srdce/srdiečko moje* – oslovenie milých, dôverne známej osoby, *ty si hlavička* – oslovenie múdrej osoby.

Hlavu v slovenčine metaforicky interpretujeme ako nádobu – miesto, kde sú koncentrované mentálne, psychické procesy, stavy (myslenie, pamäť, inteligencia, rozvaha, vôľa atď.), prípadne je imanentnou súčasťou štandardizovaných výrokov vyjadrujúcich rôzne sociálne situácie či spôsoby správania, úzko spojené s mentálnym hodnotením (napríklad *zodpovednosť/ženba – strkať hlavu do chomúta*). Naopak srdce sa v slovenskom jazykovom a kultúrnom spoločenstve spája s emóciami, s citovým prežívaním a evalváciou (milenecká láska/láska vo všeobecnosti, ľudskosť, úprimnosť, dobrosrdečnosť, altruizmus, samotná pravdivá podstata človeka, ale aj odvaha či strach).

Opozitná konceptualizácia hlavy ako centra mentálnych procesov a srdca ako sídla emócií je implicitná napríklad v nasledujúcich spojeniach vyexcerpovaných zo SNK (prim-7.0-public-all)⁴²: *musíš sa riadiť hlavou, nie srdcom; má horúce srdce a chladnú hlavu*. Emocionálnosť, istá naivnosť a sentimentálnosť determinovaná genderovými stereotypmi sa v slovenskom JOS spája najmä so ženským pokolením: *ženy sa riadia srdcom; u žien je všetko srdce, dokonca aj hlava*.

Dualistický spôsob konceptualizácie srdca ako centra emócií a hlavy ako sídla myslenia však nie je charakteristický pre niektoré mimoeurópske obrazy sveta uložené v jazyku. N. Yu (2008) uvádza, že v ázijských jazykových a kultúrnych spoločenstvách má srdce ústredné postavenie nielen ako zdroj citov, ale aj mentálnej aktivity. Podľa P. Siahaana (2008) sa v jazyku Indonézianov považuje za centrum rozumovej i duševnej aktivity pečej. Podmienenosť JOS špecifikami prastarého náboženstva sa odráža napríklad v jazykových ekvivalentoch: *byť nahnevaný – mať horúcu pečeň, miláčik – ovocná pečeň, mať zlomené srdce – mať zlomenú pečeň*. Podľa N. Yu

⁴² Slovenský národný korpus - prim-7.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav E. Štúra SAV 2013. Dostupný v internete: <http://korpus.juls.savba.sk>.

(2008) však uvedená metaforická lokalizácia nie je charakteristická len Indonézanov. Výrazne participuje na utváraní jazykového obrazu emócií aj v čínskom a japonskom jazyku, týka sa to však len niektorých emočných stavov negatívneho charakteru. V čínštine v daných intenciách sídli hnev v slezine a strach v obličkách.⁴³ V japončine má zasa významnú pozíciu slovo *hara* označujúce brucho. Štandardizované spojenie „haragamiru“ (doslova brucho sa varí) konotuje prežívanie hnevu (vrie to v ňom), podobne „haragatacu“ (doslova brucho sa postaví) naznačuje, že sa niekto hnevá.⁴⁴

Brušná dutina ako zdrojová doména metaforického transferu sa v slovenskom jazyku vyskytuje sporadicky, ale neabsentuje. Vo väčšine prípadov slúži ako východisko interpretácie negatívnych emócií, pocitov, postojov či vlastností, napríklad *pohla sa v ňom žlč* (rozčúľil sa/nahneval sa), *má ho v žalúdku* (nemá ho rád), *zdvihol sa mu žalúdok* (je zhnusený), *zvíera mu žalúdok* (má strach) atď. Dichotomické chápanie srdca a hlavy ako dvoch protikladov poukazuje na špecifické náboženské a kultúrne predstavy európskeho spoločenstva o okolitom svete. Z uvedeného vyplýva, že slová *hlava* a *srdce* v slovenskom jazyku neoznačujú len hmotnú entitu – centrálny orgán ľudského tela. Sú imanentnou súčasťou mnohých metaforických, metonymických, frazeologických či symbolických pomenovaní, ktoré odrážajú spôsob interpretácie skutočností uložený v slovenskom jazyku. Jazykový obraz sveta má antropocentrický, ale aj etnocentrický charakter. V jeho centre stojí ľudská bytosť prežívajúca svoje telo, zároveň však determinovaná duchovným bytím, kultúrou daného jazykového spoločenstva.

Cognitive Analysis of Emotional Concepts as Interpretive Constructs of Slovak Linguistic-cultural Community

Mária Matiová

We understand the linguistic image of the world as a complex of multi-level, yet different, views of the surrounding world, reflecting the mentality of the language users. Despite the fact that the linguistic images of the world indicate a certain consistency (primarily in the depth structure), they also reflect culturally related differences. The work deals with the analysis of the dualistic interpretation of chosen somates and also with their cultural profile.

⁴³ Ciprianová, Elena: Metafora ako kognitívny, jazykový a kultúrny fenomén v angličtine, op. cit., s. 55-56.

⁴⁴ Laksová, Tereza: Hara a mune v japonské frazeológii [Diplomová práca.]. Olomouc: Univerzita Palackého, 2010, s. 39, 41.